

Ideološki diskurs krize

NENAD ZAKOŠEK

Fakultet političkih nauka u Zagrebu

Sažetak

Autor (re)analizira stručne i političke dimenzije rasprave koja se vodila u povodu knjige Jovana Mirića *Sistem i kriza* (1984), a posebice o pojmovima federacije i konfederacije u Jugoslaviji. Promjena paradigmatičkih okvira i radikalne promjene povijesnog konteksta omogućuju zanimljive uvide u stanje same rasprave i njezine doseg, ali i u indikativne sudove koji će svoje puno značenje dobiti tek početkom devedesetih godina.

Svako mišljenje s teorijskim pretenzijama obilježeno je refleksivnošću, dakle osobinom za koju Nijemci imaju precizan i tako teško prevodiv pojam »Selbsterstaendigung« (»samosporazumijevanje«). Refleksivno promišljanje prošlih teorijskih iskaza omogućuje novo vrednovanje starih problema, i ako je u filozofiji i u društvenim znanostima moguć napredak spoznaje (što je možda sporno), onda samo zahvaljujući upravo postupku »samosporazumijevanja«. Prevrednovanje ranijih teza i rasprava proizlazi ili iz promjene vladajuće »teorijske paradigme« ili iz preobražaja povijesnog konteksta tvorbe teorije (odnosno iz kombinacije oba momenta). Prevrat realsocijalističkih poredaka demonstrira upravo paralelizam preinake povijesnog konteksta tvorbe društvene i političke teorije te promjene »teorijske paradigme«. Radikalna promjena povijesne perspektive otvara danas i u nas prostor ponovnom čitanju tekstova pisanih jezikom »stare paradigme«, nastalih u epohalno drukčijem kontekstu. Spoznaja ograničenja i zabluda diskursa »stare paradigme« nema, međutim, svrhu da denuncira, nego isključivo da polučiti stanoviti kognitivni dobitak i tako omogućiti da se u novim promišljanjima izbjegniju stare pogreške.

Prethodnu napomenu valja imati na umu kada se, u povodu rasprave o konfederalizmu i jugoslavenskoj krizi, poduhvaćamo ponovnog vrednovanja jedne slične rasprave održane potkraj 1984, kojoj je povod knjiga *Sistem i kriza* Jovana Mirića¹ i koja je pod naslovom »Kriza federalizma ili federalizacija krize« objavljena u časopisu *Politička misao*.² Prije no što se pozabavimo kritičkom analizom

¹ Usp. Jovan Mirić, *Sistem i kriza*, Cekade, Zagreb, 1984.

² Usp. *Politička misao*, br. 4/1984, str. 3—102. Svoje priloge raspravi objavili su Zvonko Lerotić, Branko Čaratan, Adolf Bibič, Dušan Janjić, Zvonko Posavec, Tomislav Jantol, Zdravko Tomac, Dušan Bilandžić, Ivan Kristan, Veljko Mratović i Smiljko Sokol.

iskaza knjige i sudionika rasprave, podsjetit ćemo u najosnovnijim crtama na sadržaj kontroverze.

Mirić dijagnosticira dvostruku krizu institucionalnog poretka jugoslavenskog društva, čiji je izvanjski simptom »raskorak između norme i zbilje« odnosno svojevrsna anomija, stanje u kojem su dominantni oblici socijalnog djelovanja i njihove koordinacije suprotni deklariranim (ideološkim, političkim i pravnim) normama. Riječ je, s jedne strane, o krizi autentičnog »klasnog« ustrojstva društveno-političkog poretka, tj. krizi samoupravnih institucija, a s druge strane o krizi jugoslavenskog federalizma kao izvornom revolucionarnom modelu rješenja »nacionalnog pitanja« na jugoslavenskom prostoru. Ta dva aspekta krize su povezana. Samoupravljanje kao novi institucionalni oblik političke zajednice zasnovan na »suverenosti rada« i jedinstvu jugoslavenske proleterke klase nije nikad realiziran, unatoč ideološkim proklamacijama (štoviše, čak i jednom dostignuta razina samoupravne organizacije biva degradirana). Umjesto samoupravljanja dominantan je oblik političke integracije »etatizam« te njemu komplementarni privatno-vlasnički odnos: država ne »odumire«, nego jača te upravo u kriznim uvjetima podređuje sebi sva područja ljudskog djelovanja, što je po Miriću svojevrsna univerzalna tendencija suvremene epohe, karakteristična podjednako za »državni kapitalizam«, kao i za »državni socijalizam«. »Etatizam u Jugoslaviji ima (pomalo paradoksalno) specifični oblik razgradnje federalne države i uspostavljanja borniranih, birokratiziranih republičkih (i pokrajinskih) država.

Jugoslavenski »etatizam« ideološki je proizvod obnovljenih nacionalizama na jugoslavenskom prostoru, a svoj je najdalekosežniji izraz našao u Ustavu iz 1974: upravo je taj ustav, samo verbalno ustav »udruženog rada«, rezultat povlačenja istinski komunističkih ideja pred nacionalističkim ideologijama te je — kako Mirić nagada: vjerojatno i zbog Titove starosti i odatle i njegove podozornosti manipulacijama nacionalnih političara — omogućio uspostavljanje republika i pokrajina kao nacionalnih država. Riječ je, zaključuje Mirić, o posvemašnjoj prevlasti »nacionalnog« nad »klasnim« i posebnog nad općim, o čemu svjedoče i simptomi napuštanja avnojevske koncepcije federacije i uspostavljanja politički fragmentirane i antimoderne kvazikonfederacije. U Saveznoj skupštini nema izravnog predstavništva građana (biranih prema načelu one man — one vote) niti vijeća u kojem bi neposredno, bez republičko-pokrajinskih posredovanja, bili predstavljeni interesi »udruženog rada«. U svim političkim tijelima na saveznoj razini nameće se načelo pariteta. Umjesto većinskog odlučivanja, kao temeljne demokratske procedure, u saveznom se političkim institucijama odlučuje jednoglasnošću republičko-pokrajinskih predstavnika: time manjina zadobiva pravo veta u odnosu na odluke većine. Posebna degradacija federalističkog ustrojstva očituje se u izjednačavanju državno-političkog statusa jugoslavenskih naroda i nacionalnih manjina, simbolički iskazana ideološkim pojmom »narodnosti« koji je zamijenio pojam nacionalne manjine: neke ustavne odredbe sugeriraju da i »narodnosti« uživaju državotvorno pravo na konstituiranje vlastite nacionalne države, a de facto izjednačavanje pokrajina s republikama samo je logična konzekvencija te pozicije. Opisana prevlast nacionalističkoga

i državnoga nad komunističkim i klasnim rezultira, naposljetku, gubitkom autentičnog jugoslavenstva i prijeti raspadom Jugoslavije kao političke zajednice. Rastvara se jugoslavenstvo kao proizvod povijesnoga organskog ujedinjavanja južnoslavenskih naroda, kao »neugasiva svjetlost« što nadmašuje puki zbroj svojih konstitutivnih dijelova. Preostaje tek umjetna i labilna konstrukcija, Jugoslavija kao »dogovor republika i pokrajina«, u kojoj svaki konstitutivni dio može u svakom trenutku aktualizirati svoje pravo na otcjepljenje.

Ukratko izložene Mirićeve teze izazvale su mnogobrojne stručne i političke reakcije. Potonjim se reakcijama ovdje nećemo baviti, dovoljno je tek podsjetiti da su ideološko-politički vrhovi tada još uvijek intaktnoga jugoslavenstva po retka žestoko kritizirali Mirića: bilo je to, naime, vrijeme kada je i sam pojam krize kao oznaka aktualnoga jugoslavenstva bio proskribiran, a osobito je ideološko-politički neprihvatljiva bila teza o krizi samih temelja poretka, »samoupravnog socijalizma« i federativnog modela 1974. Stručna se rasprava o Mirićevoj knjizi, koja je dokumentirana u navedenom broju *Političke misli*, kreće unekoliko na drugoj razini, prije svega utoliko što se pristaje na otvoren govor o krizi, ne samo ekonomskoj nego i političkoj, te se, umjesto političke diskvalifikacije, podržavaju (rjeđe) odnosno osporavaju pojedine Mirićeve teze. Osporava se, primjerice, teza da je Ustavom iz 1974. učinjen otklon od avnojevskih principa prema konfederalnom ustrojstvu kao i, osobito, Mirićevo shvaćanje jugoslavenstva i odnosa cjeline prema njezinim nacionalno-republičkim konstitutivnim dijelovima. Dokazuje se, nasuprot Miriću, da je federalni model 1974. plod upravo Titova dugogodišnjeg napora (a ne nacionalističke manipulacije); argumentira se da je i u strukturu saveznih političkih institucija ugrađen »klasni« odnosno samoupravni moment. Međutim, unatoč (manje ili više) žestokom polemičkom tonu, nešto je zajedničko Miriću i njegovim kritičkim sugovornicima: neupitni ideološki okvir njihova diskursa.

Da bi se potkrijepila ta teza, valja podsjetiti na širi društveno-politički (ali i intelektualni) kontekst Mirićeve knjige i rasprave o njoj. Razdoblje o kojem je riječ (1984. godina) obilježeno je u Jugoslaviji proturječnim tendencijama. Jugoslavenstvo je društvo, s jedne strane, suočeno s višegodišnjom razornom ekonomskom krizom (kriza zaduženosti, stagnacija i opadanje društvenog proizvoda, ubrzanje inflacije i pad realnih dohodaka), na koju — unutar još uvijek sakrosantnoga modela »udruženog rada« — nema pravog odgovora (stanoviti prolazni stabilizacijski učinci rezultat su tek restriktivne ekonomske politike). S druge strane, nakon Titove smrti komunistička politička elita (koja je tada, usprkos republičko-pokrajinskim divergencijama, još relativno kompaktna »korporativna« grupa) grčevito nastoji očuvati politički status quo, što rezultira posvemašnjom ideološkom imobilnošću i političkom represivnošću. Njeguje se ekscesivni posthumni kult Tita, organiziraju se legitimacijski rituali (šafeta itd.), pojačava se policijska represija (oličena u političkim procesima, od kojih je najpoznatiji beogradski proces osmorici), a kao ideološki signum vremena nameće se obnovljeni ofenzivni neostaljinizam Šuvara i njegovih »mladoboljševika« (ozloglašena »Bijela knjiga« i ideološki plenum za koji je sačinjena zgodili su se upravo te iste, 1984. godine. Raskorak između akutne ekonomske krize (koju

se ne uspijeva razriješiti) i ideološkog monolitizma nužno potkopava čvrstinu statusa quo, iako odsustvo značajnijih opozicijskih gibanja, kao i političkih sukoba unutar komunističke elite još uvijek obnavlja privid političke onipotencije »subjektivnih snaga«. Što duže traje ovaj raskorak, to se veće socijalne energije akumuliraju i to je veća opasnost njihova eksplozivnog manifestiranja: tinjajući kosovski konflikt već je tada ukazivao na tu tendenciju. No i dinamika izvanjskog okruženja jugoslavenskog društva upozoravala je na nemogućnost dugoročnijeg održavanja ideološko-političkog statusa quo. Nakon iskustva poljskoga radničkog pokreta »Solidarnosti« i njegova vojnog suzbijanja postala je već posve bjelodana akutna kriza realnog socijalizma. Sve realsocijalističke ekonomije suočene su, poput jugoslavenske, sa stagnacijom ili nazadovanjem. Pored toga, u Sovjetskom se Savezu s početkom postbrežnjevljeskog razdoblja počinju nazirati prve dinamičku pukotine u vladajućem ideološko-političkom monolitu. Sve je to rezultiralo i promijenjenom intelektualnom percepcijom i definicijom problema u samim realsocijalističkim društvima. Prije svega, početkom 80-ih godina većina je istočnoevropskih intelektualaca napustila bilo koji oblik marksističke paradigme u interpretaciji realnog socijalizma.³ Međutim, i nekolicina još uvijek marksistički inspiriranih istočnoevropskih teoretičara društva ponudit će upravo početkom 80-ih sveobuhvatnu kritiku realnog socijalizma kao dovršenog, razvojno nesposobnog sistema dominacije komunističke nomenklature: najtemeljitiju i najbolju analizu te vrste dali su 1983. Lukácssevi daci Hellerova, Fehér i Márkus u knjizi *Diktatura nad potrebama*.⁴

Pregnantno sažeto, kontekst tvorbe političke i društvene teorije početkom 80-ih prepun je indicija koje ukazuju na istrošenost »stare paradigme«, bilo da je riječ o socioekonomskim (ekonomska kriza i pad standarda) i političkim pokazateljima (ritualno pervertiranje ideologije, politička represija, Kosovo, nova gibanja u Sloveniji), bilo o zbivanjima u okružju jugoslavenskog društva (kriza realnog socijalizma), bilo o promjeni intelektualne klime (ponovno otkriće liberalnih političkih kategorija i otklon od marksizma među istočnoevropskim intelektualcima). Međutim, ništa se od tih utjecaja ne može otkriti u diskursu krize Mirića i njegovih sugovornika. Ideologija samoupravljanja i »udruženog rada«, za koju je već posve bjelodano da funkcionira kao providna legitimacijska formula totalitarne političke vlasti, uzima se kao autentično mjerilo jugoslavenske zbilje (disputanti će se, doduše, složiti da treba odbaciti dnevnopolitičke vulgarizacije te ideologije, ali se ona u svojoj osnovi smatra intaktnom). Konzekventno, nitko od sudionika rasprave⁵ ne dovodi u pitanje Mirićevu protur-

³ Nije slučajno da se upravo u vezi s pojavom »Solidarnosti« u Poljskoj, ali s opozicijskim grupama intelektualaca u Čehoslovačkoj i Mađarskoj, obnavlja teorijski interes za zaboravljenu liberalnu kategoriju civilnog društva, a što se reflektira i na debate jednog djela zapadnoevropskih lijevih intelektualaca i istočnoevropskih emigranata. U nas su te rasprave, koje su imale autentičnog odjeka jedino među slovenskim intelektualcima, iscrpno dokumentirane u knjizi T. Mastnak (ur.), *Socijalistična civilna društva?*, Ljubljana, 1985. Intelektualna »promjena paradigme« ne očituje se samo u teoriji, nego i u alternativnim oblicima političkog djelovanja, »novim društvenim gibanjima« i odgovarajućoj omladinskoj subkulturi, što se sredinom 80-ih pojavljuju u Sloveniji.

⁴ Usp. F. Fehér, A. Heller, G. Márkus, *Dictatorship over Needs*, Basil Blackwell, Oxford 1983.

⁵ Osim, tek u naznakama, Z. Posavec u tekstu »Važnost i granica kategorije posebnosti za modernu političku teoriju«, nav. mj. (bilj. 2), str. 50—51.

ječnu formulu o »suverenosti rada«, nitko kritički ne rabi pojam totalitarizma niti propituje položaj i ustrojstvo vladajuće Partije, naposljetku, nema ni najmanjeg pokušaja da se u analizi zbilje primijene makar i elementarne liberalne kategorije. Ne začuđuje stoga što takav ideološki diskurs krize — iako se, nasuprot oficijelnom ideološkom sljepilu, odvažuje bar izreći proskribirani pojam krize — ne može ponuditi iole relevantne teorijske uvide u aktualne probleme jugoslavenskoga realsocijalističkog poretka i već je tada anakron u usporedbi s raspravama među istočnoevropskim kritičkim intelektualcima.

Pa ipak, taj diskurs — ako nam iz današnje perspektive i nema što teorijski dati — nije sasvim nezanimljiv. Napokon, valja objasniti kako to da su jedna knjiga i rasprava o njoj koji ne nadilaze ograničenja vladajućeg ideološkog modela ipak izazvali tako žestoke političke reakcije službenih »upravitelja istine«. Odgovor je, dakako, u *političkoj* dimenziji Mirićeve knjige i cjelokupne rasprave. Ako se ne varamo, u Mirićevoj su knjizi kao i u raspravi o njoj, iako izrečeni vladajućim ideološkim kodom, po prvi put nakon partijskih čistki 1971/72. odnosno usvajanja Ustava 1974. javno tematizirani temeljni problemi političkog ustrojstva Jugoslavije, koji se ovdje pojavljuju pod natuknicama federacije i konfederacije, većinskog odlučivanja i konsenzusa, statusa »narodnosti« i pokrajina, dezintegracije državnog ustrojstva Srbije. Ova diskusija, očigledno, *anticipira* teme na kojima će, tek koju godinu kasnije, nakon znamenite »8. sednice CK SK Srbije«, doći do otvorenog rascjepa unutar jugoslavenske političke elite, a time i do raspada mukotrпно održavanoga ideološko-političkog statusa quo. Utoliko je, možemo to danas reći, upravo ta rasprava (treba naglasiti: nasuprot intencijama samih diskutantata) stanoviti »atmosferski indikator« početka kraja »Titovske Jugoslavije«, a time i ideološko-političkog poretka komunističkog totalitarizma.

Naposljetku, može li nam ovaj osvrt na teorijsko-političku raspravu što pripada jednoj drugoj (danas se čini: tako davnoj) epohi pružiti određeni kognitivni dobitak? Može li se ideološki diskurs o avnojskoj federaciji i njezinim konfederalnim iskušenjima povezati s današnjom debatom o mogućem konfederalnom ustrojstvu Jugoslavije? Odgovor na oba pitanja je pozitivan. U nekoliko slijedećih natuknica sažet ću najvažnije momente koje danas valja imati na umu:

1. Jugoslavenska je kriza tako kompleksna i višeznačna stoga što se ne može svesti na samo jednu »formulu«. Riječ je, naime, o dvostrukoj krizi: krizi realsocijalističkog socioekonomskog poretka i krizi državnog ustrojstva Jugoslavije (upravo zato rasprava o Mirićevoj knjizi, koja je teorijski irelevantna za prvi aspekt krize, sadrži priloge bitne za potonji aspekt).

2. Mirić je svojedobno točno dijagnosticirao da Jugoslavija nije konstituirana kao politička zajednica građana (već samo kao »dogovor republika i pokrajina«), ali je razloge tome krivo vidio u državnom karakteru republika (»etatizmu«). Nasuprot tome valja naglasiti: kao i drugdje u realnom socijalizmu, i u Jugoslaviji su postojali (i to — suprotno Mirićevu uvjerenju — podjednako na saveznoj kao i na republičkoj razini) golemi upravni i represivni aparati (izvanjska obi-

lježja države), postojala je i prinudna »zajednica podanika«, ali nije postojala moderna država kao politička zajednica građana. Takva se zajednica, s onu stranu svake »suverenosti rada« i komunističke mobilizacije, može konstituirati tek u dualitetu institucija civilnog društva (čiji je temelj, dakako, slobodan i apstraktni, ali ne neposredno politički karakter rada) i liberalno-demokratske države.

3. Iz prethodnoga slijedi i opsoletnost Mirićeva razumijevanja jugoslavenstva kao kohezivne političke ideologije (a povijesni je razvoj otad to i potvrdio): politički instrumentalizirano u jugoslavenstvu ancien regimeu, ali i u Miloševiću nacionalkomunizmu, jugoslavenstvo je kao ideologija izgubilo svaku integrativnu moć. Danas su preostali još samo njegov represivni potencijal (JNA) te defanzivna legitimacija strahom od još goreg stanja koje bi moglo nastupiti raspadom Jugoslavije.

4. Međutim, istovremeno smo na jugoslavenstvu suočeni s nedostatkom integrativnog duhovnog momenta za demokratsku političku zajednicu građana ne samo na saveznoj nego i na republičkoj razini. Jedini, naizgled »prijodan«, preostali kohezivni element, naime nacionalističke ideologije, suprotan je političkoj demokratizaciji i prijeti autoritarnim rješenjima kao i međunacionalnim sukobima.

5. Politička teorija, hoće li biti na razini predmeta koji je pred njome i hoće li izbjeći ideološko instrumentaliziranje, mora danas uvažiti zastrašujući kompleksitet problema. U skladu s prethodnom tezom o dvostrukoj krizi jugoslavenstva, pokazuje se da na jugoslavenstvu treba istovremeno riješiti problem rekonstitucije jugoslavenstva (uz konstituiranje republika kao političkih zajednica građana, dakle kao modernih demokratskih država), kao i problem prevladavanja hipoteke komunističkog totalitarizma u poretku liberalne demokracije. Upravo stoga se politička teorija u svojoj raspravi ne smije ograničiti na jednostavne političke ili ideološke formule (»konfederacija«, »moderna federacija«, »jedinствена Jugoslavija«, »suverena Hrvatska«) koje samo prividno nadilaze, a zapravo zanemaruju, svu složenost jugoslavenstva krize.

Enad Zakošek

THE IDEOLOGICAL DISCOURSE OF THE CRISIS

Summary

The author renews an analysis of the professional and political aspects of a discussion conducted on the occasion of Jovan Mirić's book *System and Crisis* (1984), and in particular paying attention to the concepts of federation and confederation in Yugoslavia. The changes of the paradigmatic framework and the radical changes of the historical context make it possible to get interesting insights into the state of the discussion itself and its achievements as well as into symptomatic judgments that were to acquire their full significance only at the beginning of the 1990s.